

Олена Оржель,

кандидат філологічних наук, доцент,

докторант кафедри європейської інтеграції НАДУ

Економічне, соціальне і територіальне згуртування ЄС: від концепції до індикаторів

У статті досліджено сучасну концепцію економічного, соціального і територіального згуртування ЄС, проаналізовано індикатори, за якими вимірюються розбіжності в соціально-економічному розвитку регіонів і держав-членів ЄС.

Ключові слова: економічне, соціальне, територіальне згуртування, регіональний розвиток, індикатори, вимірювачі.

The article explores the concept of economic, social and territorial cohesion of the EU and looks into the set of indicators that measure disparities between EU regions and member-states.

Key words: economic, social, territorial cohesion, regional development, indicators, measurements.

Постановка проблеми. Європейський Союз проголосив економічне, соціальне і територіальне згуртування своєю засадничою метою; для її досягнення вже третє десятиліття виробляється і реалізується європейська політика згуртування; здійснюються проекти і програми, спрямовані на подолання диспропорцій у розвитку регіонів; створена та постійно оновлюється система індикаторів, за якими вимірюється ступінь конвергенції і рівень розбіжностей між регіонами та державами ЄС, прогрес у подоланні диспропорцій у соціально-економічному розвитку народів ЄС.

У процесах згуртування велику роль відіграють індикатори (вимірювачі): спираючись на них здійснюється розподіл фінансової допомоги державам - членам від Структурних фондів ЄС; кожні сім років (паралельно із бюджетним процесом) оновлюється європейська політика згуртування; приймаються стратегічні рішення щодо внесків держав до спільного бюджету

ЄС та частки коштів, що виділятиметься на фінансування заходів щодо згуртування. Індикатори відіграли важливу роль у перегляді Лісабонської стратегії в 2005 р. і внесенні змін до Лісабонської стратегії варіанта 20052010 рр., коли з'ясувалося, що обрана стратегія розвитку ЄС на 2000-2005 рр. не змогла підвищити конкурентоспроможність економіки ЄС до запланованого рівня, але призвела до поглиблення розбіжностей між потужними економічно розвинутими регіонами та менш розвинутими із низькою конкурентоспроможністю [1, с. 23-24].

Наразі ЄС не має офіційного списку індикаторів економічного, соціального і територіального згуртування. Рішення щодо визначення розмірів фінансової допомоги для окремої держави-члена приймається на базі двох показників: ВВП на душу населення та рівня безробіття [2]; офіційна статистика щодо регіонального розвитку спирається на так звані "основні регіональні індикатори" (main regional indicators), до списку яких увійшли традиційні: ВВП на душу населення, зайнятість у різних секторах економіки, витрати на дослідження та розвиток як частку ВВП, зайнятість, вікова структура ринку праці, характеристика населення за віком й освітою [3]. Але в офіційних та робочих документах Європейської Комісії, експертних звітів перелік індикаторів згуртування є значно довшим, більше того, у різних документах використовуються різні індикатори. Наприклад, у Четвертому звіті про економічне і соціальне згуртування його стан вимірюється за більш ніж 30 показниками; у П'ятому звіті про економічне і соціальне згуртування застосовуються 26 індикаторів, майже половина з яких не збігається із вимірювачами Четвертого звіту. Відповідно виникає потреба з'ясувати сутність та призначення різних вимірювачів, що застосовуються для оцінювання згуртування в ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згуртування є добре дослідженим поняттям в ЄС. Офіційні документи ЄС і робочі документи Європейської Комісії, експертні дослідження, виконані на її замовлення, так чи інакше торкаються питання

індикаторів, за якими вимірюється згуртування. Серед найважливіших експертних досліджень останніх років слід згадати звіти У. Кока, А.Барка; серед офіційних документів - Четвертий, П'ятий та Шостий звіти про економічне та соціальне згуртування, Зелену книгу з територіального згуртування та узагальнення консультацій за результатами її обговорення. Теоретико-методологічний аналіз індикаторів згуртування здійснено Т.Аткінсоном, Л.Лепіком, У.Моллем, І.Бахом, Дж.Маркс, Дж.Бахтлером, Т.Крістіансеном. Вітчизняні науковці М.Лесечко, А.Ярош, С.Романюк, М.Лендьел, В.Стрельцов, О.Сергеева, С.Максименко звертали увагу на індикатори соціально-економічного згуртування в контексті досліджень регіональної політики ЄС, але не досліджували індикатори окремо.

Невирішена раніше частина загальної проблеми. У теоретичних та емпіричних дослідженнях європейських експертів, робочих документах Європейської Комісії докладно обґрунтовується потреба у використанні того чи іншого індикатора або групи індикаторів, проте не наводиться загальна характеристика індикаторів. Українські науковці не розглядають індикаторів згуртування, оскільки тлумачать їх як індикатори регіонального розвитку.

Мета статті - дати загальну характеристику індикаторів, що використовуються в ЄС для спостереження за процесами згуртування, виявити їх функціональне призначення.

Вклад основного матеріалу. Із самого початку згуртування (cohesion) розглядалося як процес зменшення розбіжностей у соціально-економічному розвитку регіонів і держав, що утворюють ЄС, тобто як конвергенція (зближення), а його оцінювання і вимірювання здійснювалося переважно за економічними показниками: ВВП на душу населення, рівнем безробіття / зайнятості. Ідея згуртування базувалася на засадничих цілях ЄС: забезпечити усім громадянам гідне життя, належний рівень добробуту, гарантувати рівні права і можливості. Досягнення вищезазначених цілей мала

здійснюватися з допомогою спільного ринку, ефективного колективного використання матеріальних, людських, природних, фінансових та інших ресурсів держав-членів. Таким чином, в основу згуртування ЄС покладено два принципи: рівних можливостей (або, іншими словами, рівного ставлення до кожного) та ефективного використання потенціалу кожної держави, регіону, громади чи громадянина.

З моменту офіційної появи у 1988 р. - у процесі ухвалення Єдиного Європейського Акта - концепція згуртування ЄС мала два виміри: економічний і соціальний; заходи щодо згуртування, які належало розробляти Європейській Комісії за участі інших наднаціональних інституцій ЄС та держав-членів, мали зосереджуватися на зменшенні диспропорцій у рівні розвитку регіонів, подоланні відсталості окремих регіонів чи територій (зокрема сільських місцевостей, островів) і тим самим сприяти загальному гармонійному розвитку Спільноти [4, с. 119-120]. Концепція згуртування ЄС постійно розвивається: вагомий внесок у її розвиток було зроблено під час вироблення, реалізації та перегляду Лісабонської стратегії протягом 2000-2005 рр.; у 2009 р., із ухваленням та ратифікацією Лісабонського договору до економічного та соціального вимірів згуртування офіційно було додано ще один - територіальний; наразі можна вести мову про ціннісний (ідеологічний), культурний, освітній виміри згуртування ЄС.

Проте провести чітку демаркаційну лінію між різними його вимірами навряд чи можливо: спільний ринок зміцнив економічні зв'язки між державами-членами; розвитку торгівлі та економічній інтеграції сприяли розвиток транспортних мереж та комунікацій; економічні зв'язки активізували транскордонне співробітництво та привернули увагу до переваг та можливостей міжнародного культурного обміну, а також сприяли взаєморозумінню і зближенню між народами; завдяки активізації культурних та економічних зв'язків між регіонами було створено додаткові робочі місця та посилюється соціальне згуртування через зменшення безробіття та відповідне зниження соціального

напруження; краща згуртованість громад сприяла розробленню стратегічних планів розвитку регіону, що пожвавило економічну діяльність, і т.ін.

Найбільш узагальнено згуртування в ЄС можна визначити як зближення та єднання людей, регіонів, держав, що утворюють ЄС, через зміцнення їх стосунків, їх взаємодію. Соціальна мегаструктура, якою є Європейський Союз, як і будь-яка інша соціальна система, ґрунтується на взаємодії соціальних суб'єктів - індивідів, груп, громад, народів - із яких вона складається. Відсутність взаємодії через поляризацію, брак довіри чи взаєморозуміння, припинення чи послаблення соціальних, економічних, політичних, культурних та інших відносин є загрозою згуртуванню. Найчастіше загрозу спричиняють диспропорції у соціально-економічному розвитку регіонів, громад чи держав - членів.

Відставання у розвитку різних регіонів чи громад, що входять до складу держав-членів ЄС, зумовлено різними причинами, насамперед занепадом традиційних для часів індустріального суспільства галузей виробництва, які в умовах постіндустріальної економіки втратили конкурентоспроможність, як-то вугледобувна та гірнича промисловість, текстильна та суднобудівельна галузі, металургія та ін. Разом з тим у межах ЄС існують території, яким ніколи не були властиві розвинуте виробництво чи високі темпи розвитку через відсутність людського капіталу, виробничих потужностей, інституційної спроможності тощо. Традиційно до таких місцевостей належали острови чи високогірні райони, периферійні регіони, віддалені від адміністративних центрів, прикордонні території.

З часом до економічного та соціального вимірів згуртування додається територіальний: адже очевидно, що відставання у розвитку регіону часто спричинено його місцезнаходженням, віддаленістю від адміністративного центру, нерозвиненістю інфраструктури та сфери послуг. Разом з тим, визнаючи, що територіальне згуртування є невід'ємною частиною

соціального та економічного згуртування, Європейська Комісія наголошує на несформованості поняття територіального згуртування і потребі в його подальшому розвитку та інтеграції у концепцію політики згуртування в майбутньому. З цією метою з 2007 р. триває обговорення поняття територіального згуртування, проводяться дослідження, за результатами яких підготовлено Зелену книгу з територіального згуртування "Перетворення територіального розмаїття на перевагу" [5], яку передано політикам, посадовцям, експертним громадам, представникам громадянського суспільства для подальшого обговорення.

В умовах європейської інтеграції та глобалізованої економіки територіальне згуртування, налагодження та підтримання "містків" між різними регіонами і державами є важливим чинником ефективного функціонування внутрішнього ринку, одним із важелів підвищення конкурентоспроможності європейського бізнесу, джерелом економічного зростання та добробуту громадян. У Зеленій книзі з територіального згуртування його домінуючими ознаками названі: 1) сполучення (connection), 2) співробітництво (cooperation) та 3) координація (coordination).

Територіальне згуртування передбачає "подолання відстані", тобто забезпечення легкого і швидкого доступу до транспортних засобів і транспортних мереж. Щоб подолати (скоротити) відстані між державами і регіонами, між сільськими і міськими місцевостями, необхідна співпраця між національними і регіональними органами влади, органами місцевого самоврядування і міжурядовими комісіями: адже часто автомобільні шляхи чи залізниці проходять по територіях, що належать різним юрисдикціям. Щоб узгодити розклад руху літаків, поїздів, міського та приміського транспорту, потрібна співпраця між відомствами, що складають розклад та регулюють транспортні потоки.

Безумовно, нерозвиненість транспортної інфраструктури заважає з'єднанню, що було особливо характерне для регіонів держав зі Сходу, які приєдналися до ЄС під час останнього

розширення. Але з'єднанню за наявності транспортних мереж і розвинутої інфраструктури можуть перешкоджати недостатня координація між територіальними органами влади і галузевими відомствами. Важливими чинниками, що забезпечують територіальне згуртування сьогодні, є не тільки транспорт, а й Інтернет-зв'язок, доступ до електромереж і ринків електроенергії.

Щоб контролювати рівень розбіжностей між регіонами і державами ЄС, стимулювати згуртування, вимірювати його прогрес чи регрес, порівнювати регіони, громади та держави-члени, потрібні індикатори.

Відповідно до трьох вимірів згуртування індикатори згуртування можна умовно поділити на три групи: 1) економічного згуртування, 2) соціального згуртування та 3) індикатори територіального згуртування.

Індикатори економічного згуртування дають змогу відстежити рівень конвергенції між регіонами і державами-членами: ВВП на душу населення (переведений у купівельну спроможність населення регіону) фіксує частку ВВП, виробленого у регіоні, та доходи населення, отримані за результатами економічної діяльності. При загальнонизькому рівні ВВП на душу населення темпи його зростання в окремих державах чи регіонах можуть бути досить високими, що дає змогу менш розвинутим державам і регіонам наздоганяти більш розвинуті та прискорювати конвергенцію. Протягом останніх 10 років нові держави-члени при низькому ВВП на душу населення демонструють досить високі темпи зростання, що дає їм можливість скоротити відставання у розвитку (наприклад, високі темпи зростання спостерігаються на територіях, прилеглих до столиць Бухаресту (21% приросту за рік), Братислави (39%) та Будапешту (18%) [6, с. 30], хоча ВВП мешканців цих регіонів поки що не перевищує середнього по ЄС).

ВВП на душу населення залежить від двох факторів: зайнятості і продуктивності. Підвищення окремо рівня зайнятості та продуктивності приводить до збільшення ВВП на душу населення.

Індикатор "продуктивність" дає змогу визначити основні тенденції розвитку економіки (наприклад, тяжіння до інтенсивного або екстенсивного господарювання) та її структури: існують галузі із високою продуктивністю (в ЄС такими галузями визнано хімічну, енергетичну, транспортну, а також високотехнологічні галузі машинобудування та виробництва спеціального обладнання: медичного, оптичного, електричного, телекомунікаційного тощо [6, с. 17]) та низькопродуктивні сектори економіки (наприклад готельний та ресторанный бізнес). Разом з тим індикатор продуктивності, яка розраховується як частка ВВП на одного працюючого, залежить від часу, відданого виробництву. Порівняння продуктивності ЄС і США свідчить про те, що американці більше працюють: у них довший робочий день та коротша відпустка.

Рівень ВВП на душу населення також залежить від сукупної доданої вартості, отриманої внаслідок економічної діяльності на національному чи регіональному рівнях. Існують галузі із високою доданою вартістю, для ЄС це, передусім, фінансові та бізнес-послуги, високотехнологічне виробництво. До галузей із низькою доданою вартістю в ЄС належать: торгівля, готельний бізнес, легка промисловість.

Останнім часом ЄС позиціонує себе як "економіка знань" (knowledge economy), у якій додана вартість та прибуток створюються за рахунок знань. Це вимагає постійного збільшення частки сукупної доданої вартості та приросту ВВП за рахунок галузей, де вирішальну роль відіграють знання. В робочих документах, експертних дослідженнях, звітах фігурує такий індикатор, як рівень розвитку сфери послуг, що значною мірою залежать від знань (knowledge intensive services), до яких віднесено: водний та авіаційний транспорт, пошту та телекомунікації, фінансове посередництво, послуги у сфері бізнесу (наприклад консалтинг), освіту, медичні послуги, соціальну роботу (догляд, опіка), відпочинок, культурну діяльність і спорт.

Досягнення цілей Лісабонської стратегії - перетворити економіку ЄС на сучасну конкурентоспроможну економіку знань зобов'язують спільноту стимулювати інноваційний розвиток та вимірювати інноваційність економіки. З цією метою було розроблено індекс регіональної інноваційної діяльності (Regional Innovation Performance Index), який розраховується на базі 26 індикаторів, включаючи рівень освіти, кількість патентів і зареєстрованих торговельних марок, кількість фірм, зайнятих в інноваційній діяльності, обсяги витрат на дослідження та розвиток (R&D) та інші вимірювачі.

Індикатори, що використовуються у Четвертому, П'ятому і Шостому звітах про економічне і соціальне згуртування, частково збігаються, частково відрізняються. Як пояснює колективний автор цих звітів - Європейська Комісія - вибір індикаторів залежить від мети дослідження: П'ятий звіт зосереджувався на питаннях реструктуризації регіональних економік, спроможності їх адаптації до економіки знань та глобалізації; у Шостому звіті було заплановано оцінити інноваційність економіки як ступінь готовності виходу ЄС, його держав-членів та регіонів з кризи. Тому для оцінки стану їх економіки вперше застосовувалися такі індикатори, як "інтенсивність людського капіталу", як частка висококваліфікованих кадрів на ринку капіталу або "креативний клас".

Іншими індикаторами економічного згуртування, що використовуються в ЄС, є конкурентоспроможність регіонів, їх інвестиційна привабливість, стабільність цін і сталий розвиток.

Оскільки в ЄС немає усталеного визначення соціального згуртування, відсутній і узгоджений список індикаторів згуртування [7, с. 60]. Робилися спроби ототожнювати індикатори соціального згуртування із Лекенськими індикаторами - індикаторами соціального включення. На нашу думку, соціальне згуртування і соціальне включення не є тотожними і співвідносяться як ціле та його частина. Відповідно індикатори соціального згуртування включають Лекенські індикатори, але не обмежуються ними.

Якщо розуміти соціальне згуртування як гармонійне безконфліктне співіснування народів, держав, регіонів і громад на території ЄС, їх продуктивну співпрацю заради спільного блага і спільного майбутнього, то до індикаторів соціального згуртування передусім слід включити зайнятість, а також безробіття як "дзеркальний опонент" зайнятості. Зайнятість і безробіття є різними індикаторами в системі соціального включення: високий відсоток довготривалого безробіття з великою ймовірністю свідчатиме про зuboжіння населення, наростання соціального напруження; високі показники зайнятості серед молоді або літніх людей вказуватимуть на високий рівень солідарності.

Нааявність чи відсутність роботи, а також її якість (постійна чи сезонна зайнятість, висококваліфікована чи некваліфікована праця тощо) визначають рівень доходів, купівельну спроможність, якість життя (наприклад вибір форм дозвілля), соціальну поведінку та форми участі у соціальних процесах, впливають на цінності, які сповідує людина, та принципи, за якими вона живе.

Ще одним загально визнаним індикатором соціального згуртування є освітній рівень, який впливає на низку інших індикаторів, насамперед на рівень зайнятості та ВВП на душу населення. Більш якісна освіта передбачає вищі доходи та кращі можливості працевлаштування. Крім того, освітній рівень визначає якість людських ресурсів (людського капіталу), що впливає на продуктивність праці, підвищує конкурентоспроможність галузі або регіону.

Важливим індикатором соціального згуртування, пов'язаним із рівнем безробіття, є соціальне виключення (та його антипод соціальне включення). Соціальне виключення як відмова людини від стандартних форм соціальної взаємодії відбувається переважно внаслідок втрати роботи. Будучи довгий час безробітною, особа може втратити навички спілкування, почуття гідності та відповідальності, інтерес до подій, що відбуваються навколо. Перебування у такому стані заважатиме пошуку роботи,

тож матеріальне і моральне становище людини погіршуватиметься і може призвести до втрати житла, сім'ї. Як правило, безробіття спричиняє зубожіння. Рівень бідності є ще одним індикатором, за яким вимірюється соціальне згуртування в ЄС.

Неможливість знайти гідну роботу в одному регіоні змушує людей мандрувати, відповідно впливаючи на рівень міграції, який є вагомим індикатором соціального згуртування, оскільки вказує на регіони, привабливі для життя і ті, з яких намагаються виїхати. Крім того, міграція суттєво впливає на соціальне згуртування, коли йдеться про міграційні потоки з поза меж ЄС. Ця категорія мігрантів може тривалий час залишатися не інтегрованою в суспільство / громаду тієї території, на якій проживає, що перешкоджає соціальному згуртуванню.

Індикаторами соціального згуртування є також доступ до послуг взагалі та доступність послуг для людей із обмеженими можливостями. Йдеться про доступність житла, включаючи орендну плату, і доступність іпотечних кредитів, медичні послуги, соціальні послуги, наприклад консультації із питань пошуку роботи, відкриття власного бізнесу, допомоги з догляду за літніми людьми чи інвалідами.

Важливим для соціального згуртування є визнання розмаїття культур та релігій і толерантне ставлення до них. Індикатори багатокультурності, сегрегації і дискримінації, просторового роз'єднання є надійними вимірювачами рівня соціальної згуртованості. Слід зауважити, що у Шостому звіті про економічне і соціальне згуртування толерантність розглядається як фактор, що підвищує інноваційність економіки через те, що приваблює носіїв нових ідей креативний клас - та іноземних інвесторів.

Важливим індикатором соціального згуртування є ступінь розвиненості соціального капіталу.

Оскільки територіальний вимір згуртування в ЄС перебуває на стадії розробки, загальновизнані показники територіального згуртування відсутні, хоча відомі кілька спроб такі показники

розробити, зокрема в робочих документах, звітах Європейської Комісії та експертних дослідженнях [8].

Оскільки призначення згуртування, в тому числі територіального - гарантувати рівне ставлення і забезпечити рівні можливості для всіх регіонів ЄС та їхніх мешканців, та доступ до ринків, включаючи ринок послуг, є важливим індикатором територіального згуртування. Доступність послуг залежить від розвиненості інфраструктури: транспортної, енергетичної, телекомунікаційної тощо. Хоча Спільнота поки що не має офіційних індикаторів та відповідних стандартів розвиненості інфраструктури, існують певні уявлення: наприклад відстань має бути такою, щоб час, за який можна дістатися лікарні, не перевищував 30 хв; подорож до найближчого університету - 1 год; з досвіду Польщі, поїздка до адміністративного центру району (повіту) з будь-якої точки тривати 40-45 хв. До індикаторів територіального згуртування пропонується включити розвиненість "міжмуніципального співробітництва" [9, с. 10].

Якість послуг та їх асортимент також є важливим індикатором територіального згуртування. Доступ до інформаційно-комунікативних послуг (звичайного Інтернету, широкополосного Інтернету, мобільного зв'язку, кабельного чи супутникового телебачення), до "осередків знань" - шкіл, коледжів, університетів, бібліотек (що стає особливо важливим в епоху економіки знань), рівень задоволення культурних і рекреаційних потреб громади (наявність місць відпочинку, тобто парків, театрів, кінотеатрів, музеїв, спортклубів тощо) сьогодні виступають індикаторами територіального згуртування.

Якість життя безпосередньо пов'язана із станом довкілля і рівнем забруднення території. Рівне ставлення і рівні можливості залишатимуться фікцією, якщо одні регіони, стимулюючи свій розвиток, будуть крити в собі загрозу іншим. Тому до індикаторів територіального згуртування пропонують включити екологічні показники (наприклад викиди CO₂).

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

1. Для спостереження за процесами економічного, соціального та територіального згуртування, вимірювання його розвитку Європейський Союз виробив розгалужену систему індикаторів.

2. Їх розподіл на три групи відповідно до економічного, соціального та територіального вимірів згуртування є умовним, оскільки один індикатор (наприклад рівень безробіття, освітній рівень) може належати до кількох груп одночасно.

3. Список індикаторів є відкритим. Вони визначаються й вибираються залежно від цілей і завдань: наприклад, з метою оцінювання ефективності заходів згуртування або для спостереження за процесами згуртування та виявлення поточних проблем.

4. Список індикаторів поповнюється у зв'язку із змінами, які відбуваються в загальносвітових, загальноєвропейських, національних і субнаціональних соціально-економічних та суспільно-політичних процесах. Глобалізація, демографічна криза, кліматичні зміни, перехід до постіндустріальної економіки знань породжують потребу в нових індикаторах згуртування.

Предметом розгляду у подальших розвідках стане класифікація індикаторів згуртування, їх детальний аналіз та вивчення можливостей їх адаптації до українських потреб та реалій.

Список використаних джерел

1. *Seyfried E.* European Cohesion and Funding Policies : Читанка до модулю 16.1. / E. Seyfried. - К. : НАДУ, 2008. - 65 с.

2. Cohesion policy 2007 - 2013. Commentaries and official texts. Luxemburg: Office of the official Publications of the European Communities, 2007. - 160 p.

3. Growing regions, growing Europe - Fourth progress report oneconomic and social cohesion. - Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. - 222 p.

4. Конституційні акти Європейського Союзу. Ч. 1 / упоряд. Г. Друзенко ; за заг. ред. Т. Качки. - К. : Вид-во "Юстиніан", 2005. 512 с.

5. Green Paper on Territorial Cohesion. Turning territorial diversity into strengths. - Brussels, 6.10.2008. - COM(2008) 616 final. - 16 p. Режим доступу : http://ec.europa.eu/regional_policy/consultation/terco/paper_terco_en.pdf

6. Growing regions, growing Europe. Fifth progress report on economic and social cohesion // Communication from the Commission to the European Parliament and Council. - COM(2008) 371 final. - 2008. 36 p. - Режим доступу : http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/interim5_en.htm

7. *Molle W.* European Cohesion Policy / W. Molle. - London and New York: Routledge. - 347 p.

8. *Farrugia N.* Developing Indicators of Territorial Cohesion / N. Farrugia, A. Gallina. - Federico Caffè Centre Research Report, Nr. 1/ 2008. - 55 p. - Режим доступу : http://www.ruc.dk/upload/application/pdf/f51d6748/Research%20Report%201_2008_Farrugia&Gallina.pdf

9. COSLA Response to "Territorial Cohesion Green Paper". COSLA Brussels Office, February 2009. - 11 p.